

<https://doi.org/10.30563/turklad.1629337>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 29.01.2025
Kabul Tarihi / Accepted date	: 17.06.2025
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2025

Atıf / Citation

Kök, A. (2025). Şah Hatâyî Divanı'nda Geçen Atasözleri ve Deyimler. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 9. Cilt, 1. Sayı, 69-88.

ŞAH İSMAİL HATÂYÎ DİVANI'NDA GEÇEN ATASÖZLERİ VE DEYİMLER

Proverbs and sayings in the diwan of Shah Ismail Khatai

Ali KÖK¹

Öz

Divan Edebiyatı şairleri, söylemek istediklerini az ve öz bir biçimde söylemek, sözün etki gücünü arttırmak ve okuru inandırıp uyarmak için eserlerinde atasözleri ve deyimlere yer vermişlerdir. Bu nedenle divanlar ihtiva ettikleri zengin dil, din ve edebiyat malzemesinin yanı sıra atasözleri ve deyimler açısından da önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Kendi içinde bölümlerden oluşan bu çalışmada 16. yüzyıl Anadolu, Afganistan, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Türkistan sahası Türk edebiyatının önemli hükümdar şairlerinden biri olan Şah İsmail Hatâyî'nin (1487-1524) divanında yer alan atasözleri ve deyimler üzerinde durulmuştur. Çalışmada öncelikle Şah İsmail'in hayatı, eserleri, bu eserler üzerinde yapılan çalışmalar, kalıplaşmış özlü sözler olan atasözleri ile bir durumu daha etkili bir biçimde ifade etmek için genellikle mecaz anlamlarıyla kullanılan kelime grupları olan deyimler hakkında bilgi verilmiştir. Ardından da Şah İsmail Hatâyî'nin divanında geçen ve tarafımızca tespit edilen atasözleri ve deyimler kendi içerisinde sınıflandırılmıştır. En sonunda ise Şah İsmail'in divanında geçen ve hükümdarın mensubu olduğu topluma dair niteliklerin başında gelen deyim ve atasözlerinin incelenmesi neticesinde elde edilen bulgular sıralanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şah İsmail, Hatâyî Divanı, atasözleri, deyimler.

Abstract

The poets of Divan Literature included proverbs and idioms in their works in order to express what they wanted to say in a short and concise way, to enhance the effect of the words and to convince and warn the reader. For this reason, divans are among the important sources in terms of proverbs and idioms as well as the rich language, religion and literature material they contain. In this study, which is divided into sections, the proverbs and idioms in the diwan of Shah Ismail Hatâyî (1487-1524), one of the important ruler poets of Turkish literature in the

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Kars/TÜRKİYE, El-mek: alikok2703@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1018-3600>

16th century Anatolia, Afghanistan, Azerbaijan, Iraq, Syria and Turkistan fields, are emphasized. In the study, first of all, information was given about Shah Ismail's life, works, studies on these works, proverbs, which are stereotyped sayings, and idioms, which are groups of words that are generally used with metaphorical meanings to express a situation more effectively. Then, the proverbs and idioms in the divan of Shah Ismail Khatayi and identified by us were classified within themselves. Finally, the findings obtained as a result of the examination of the idioms and proverbs in the divan of Shah Ismail, which are at the forefront of the characteristics of the society to which the ruler belongs, are listed.

Keywords: Shah Ismail, diwan of Khatai, proverbs, idioms, sayings

1. Giriş

Anadolu, İran, Irak ve Kafkasya sahasına Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan itibaren pek çok Türk ve Türk-Moğol devleti hâkim olmuştur. Bölgede Türk nüfusun artmasını sağlayan bu devletler arasında akla ilk gelenleri İlhanlılar, Calayırılılar, Çobanlılar, Timürlüler, Karakoyunlu ve Akkoyunlulardır. Söz konusu devletler zamanında farklı Türk boylarının hareketi neticesinde sürekli artan ve birbirinin uzantısı olan bu Türk nüfusu, ilerleyen zamanlarda, adları zikredilen devletlerin mirasçısı olarak ortaya çıkacak olan Safevî Devleti'nin kurulması için elverişli ortamı hazırlamıştır.

Safevîler 16. yüzyılın başında İslam dünyasının merkezinde yeni bir oluşum olarak ortaya çıkmış bir Türk-İslam devletidir (Aydoğmuşoğlu, 2014: 42). Türk boyları arasında güçlü destek bulan bu devlet, Anadolu'dan İran ve Azerbaycan'a yaşanan tersine Türk göç hareketleri sayesinde kurulmuştur (Sümer, 1999: 1, 3). Devletin kurucusu Şah İsmail'dir (1501-1524). Şiiliği devletin resmî mezhebi olarak ilan eden bu hükümdar (Aydoğmuşoğlu, 2014: 33) diplomatika ve siyaset sahasında şah unvanını kullanmıştır (Kök, 2022: 2514). Dinî, lirik ve mistik tarzdaki şiirlerinde ise Hatâyî mahlasını kullanarak Farsça ve Türkçe şiirler kaleme almıştır (Macit, 2017: 35-37). Safevî hanedanı içinde Türkçenin en güzel şiirlerini söyleyen Hatâyî (Macit, 2017: 30); şiirlerinde Allah, peygamber, ehl-i beyt, on iki imam sevgisi, Kerbela Olayı, vahdet-i vücud gibi dinî-tasavvufî, beşerî aşk gibi lirik, kendi fikir ve inançlarını yansıtan ideolojik konuları ele almıştır (Aslan, 2018: 116). Onun siyasi hedeflerine erişmek, müritlerinin Erdebil Tarikatı'na bağlılıklarını sürdürmek ve tarikata yeni müritler kazandırmak için şiirleri üzerinden yapmış olduğu propaganda faaliyetleri, hâkim olduğu coğrafya ile insan unsuru üzerinde derin izler bırakmıştır (Ekinci, 2010: 511). Muhataplarının duygu ve düşüncelerine kendi diliyle hitap eden hükümdarın bu mahlasla yazıp pek de azımsanamayacak bir hacme sahip şiirleri daha sonra bir araya getirilerek Hatâyî Divanı oluşturulmuştur (Macit, 2017: 80).

Hatâyî Divanı adı verilen külliyyatta toplanan Türkçe şiirler Anadolu, Azerbaycan, Irak, Suriye, İran, Kafkasya, Mısır ve Türkistan sahası Türk boyları arasında elden ele ağızdan ağza yayılarak günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. 16. yüzyıldan sonra bu sahalarda Şah İsmail'i kendine örnek alan ve onunla aynı mahlası kullanan şairlerin ortaya çıkması şiirlerin sayısının artmasına ve karışıklığa neden olmuştur (Macit, 2017: 30, 50). Söz konusu durum kendini bilhassa Tekke-Tasavvuf Edebiyatı'nda göstermiştir. Zira Şah İsmail'in mistik ve propagandacı şeyh/shah imajıyla yazdığı şiirlerin etkisiyle Alevî/Kızılbaş toplulukları arasında Hatâyî mahlasıyla şiir yazan isimler ortaya çıkmıştır. Bu mahlası kullanan isimlerin şiirlerinin daha sonraları cönk ve mecmualara geçirilmesi işleri daha da zorlaştırmıştır (Macit, 2017: 58). Buna bir de hangilerinin gerçek Hatâyî'ye ait olduğu yeterince araştırılmadan yapılan yayınlar da eklenince işler içinden çıkılmaz bir hâl almıştır.

Hatâyî Divanı'nın Bakü, Berlin, Erdebil, İstanbul, Kahire, Londra, Paris, St. Petersburg, Taşkent, Tebriz, Vatikan gibi farklı ülke ve şehirlerdeki nüshaları üzerinde Azizağa Memmedov, Babek Cavanşir ve Ekber N. Necef, Eliyar Seferli ve Halil Yusufov, Hamid Arash, İbrahim Arslanoğlu, Mir Salih Hüseyinî, Mirza Resul İsmailzade, Nejat Birdoğan,

Sadeddin Nüzhet Ergun, Şah Hüseyin Şahin ve Turhan Genceî gibi isimler çalışmıştır. Hatâyî Divanı yakın zamanda Muhsin Macit tarafından neşredilmiştir. Macit'in soyağacı yöntemi yerine nüsha gruplarını dikkate alıp eklektik bir yaklaşım benimseyerek hazırladığı Hatâyî Dîvânı'nın tenkitli metninde on dokuz kaside, dört yüz kırk gazel, bir müseddes, iki mesnevi, on tuyuğ, bir kıta ve bir matla olmak üzere toplamda dört yüz yetmiş dört Türkçe şiire yer verilmiştir. Bunların yanı sıra Azerbaycan ve İran'da Hatâyî Dîvânı ile ilgili yapılan neşirlerde pek çoğunun matla/müfred olduğu otuz ikisinin Farsça, birinin Arapça olduğu şiirler bulunmasına rağmen bunlar arasından sadece yazma nüshalarda yer alan biri tahmis, dördünün de gazel olmak üzere Farsça beş şiirin de tercümeleriyle birlikte çalışmaya dâhil edildiği bilgisi bulunmaktadır (2017: 183). Çalışmamızda Şah İsmail Hatâyî'nin şiirlerinde geçen deyim ve atasözleri, Macit'in Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nca neşredilen Hatâyî Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım) adlı kitabından tespit edilmiştir.

2. Çalışmanın Konusu

Deyim ve atasözlerini konu edinen bu çalışma Hatâyî Divanı'ndaki örneklerinin tespiti, bunların tür ve yapılarının belirlenmesi, hangi dillerle temasın etkileriyle ortaya çıkmış olduklarını kapsamaktadır.

3. Çalışmanın Amacı

Çalışmanın amacı, Hatâyî Divanı'nın söz varlığını meydana getiren öğelerden olan deyim ve atasözlerini derleyip düzenleyerek toplu bir biçimde ilgililerinin istifadesine sunmaktır. Hatâyî Divanı'nda yer alıp da Türkçe ile akraba olmayan dillerde de tanıklanan deyim ve atasözlerinin tespiti de bu çalışmanın amaçlarından biridir. Akraba olmayan dillerden mi kopyalandığı veya idareci olan Türklerin dilinden idare ettikleri milletlerin dillerine mi geçtiği tam olarak bilinmeyen deyim ve atasözlerinin neler olduğunun tespiti de bu çalışmanın hedeflerinden biridir². Zira Türkler ile İranlılar arasındaki ilişki ve temasların geçmişi çok öncelere uzanmaktadır. Bu uzun süreçte her iki toplum birbirini askerî, dinî, idari, kültürel, iktisadi ve sosyo-kültürel yönlerden etkilemiş ve/veya birbirinden etkilenmiştir. Bunun neticesi olarak da Türkçe ile Farsçada benzeşen deyimler ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Hatâyî Divanı'ndaki deyim ve atasözlerini bu ölçekte ele alan bir çalışmanın günümüze dek yapılmaması da bizi bu çalışmayı yapmaya sevk eden nedenlerden bazılarıdır.

4. Yöntem

Bu çalışmanın ilk aşamasını Hatâyî Divanı'ndaki deyim ve atasözlerinin belirlenmesi teşkil etmiştir. Tespit edilen örneklerin deyim olup olmadıkları, Türk dilinin başta Oğuz lehçesi olmak üzere diğer sahalarıyla yapılan mukayesesi ile belirlenmiştir. Hatâyî Divanı'nda tesadüf edilen deyim ve atasözleri, Türk dilinin ilgili sahalarında tanıklanması durumunda deyim ve atasözü olduğu kabul edilerek çalışmaya dâhil edilmiştir. Çalışmada örneklerin alındığı her nazım biçimi Kas. (Kaside), Gaz. (Gazel) ve Mes. (Mesnevi) şeklinde kısaltılmıştır. Kısaltmadan sonraki ilk sayı şiirin, eğik çizgiden sonraki ikinci sayı ise beytin numarasını göstermektedir.

5. Atasözleri ve Deyimler

Araştırma konusu deyim ve atasözleri olduğu için çalışmanın bütünlüğü içerisinde bu terimler hakkında ana hatlarıyla bilgiler vermekte yarar vardır. Anlatım gücü ve kavram zenginliği bakımından oldukça değerli dil yapıları olan atasözleri ve deyimler; ahlâk, din, dil, edebiyat, ekonomi, felsefe, folklor, psikoloji, sosyoloji, tarih vb. yönlerden ele alınması gereken millî söz varlıklarıdır (Aksoy, 1993: I/13). Bu iki söz grubu; ait olduğu toplumun dünya görüşü, gelenek ve görenekleri, hayat şekli, kültürünün yansıması olup kendilerine özgü anlatım yolları gösterir. Yani ilgili söz grupları; başarı, etki ve güçlerini kendilerini meydana getiren milletin deneyimlerinden alır. Aynı zamanda yüzyıllar içerisinde oluşan bir hayat felsefesini de yansıtan

² Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz.: Olgun, 1972: 153-172; Abik 2004: 211-222.

bu söz grupları; bir kavramı veya durumu ilgi çekici ve etkileyici bir anlatımla veya özel bir yapı içerisinde belirtmek için bir veya birden fazla kelimenin benzetme, metafor, metonimi, örtmece ve somutlaştırma yoluyla bir araya gelmesiyle ortaya çıkan söz gruplarıdır (Erdem, 2009: 98). Sahip oldukları özellikler atasözleri ve deyimlere şairlerin sıklıkla müracaat etmelerine yol açmıştır.

5.1. Deyim

Deyim, TDK'nin Güncel Türkçe Sözlüğü'nde "genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği; tabir" şeklinde tanımlanır. Aksoy, deyim bir gramer şekli veya çekici bir anlatıma sahip ve - genel kural niteliğinde olmamak üzere - çoğunun kendi temel anlamlarından farklı bir anlamı bulunan kalıplaşmış özlü sözler olarak izah eder (1993: 52). Elçin ise gerçek anlamlarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış sözlerle deyim (tabir) adı verildiği bilgisini paylaşır (1999: 642)³. Söz konusu tanımlarda ayrıca deyimlerin genellikle mecaz anlamda kullanılması, kalıplaşmış söz grupları olması, millî kültür varlığının önemli bir kısmını meydana getiren ve sözlü gelenekte yaşatılan ürünlerle beslenen, içerisinde ait olduğu toplumun beğeni, dini, dünya görüşü, gelenek göreneği ve günlük yaşamını barındıran özelliklerine vurgu yapıldığı tespit edilmiştir⁴. Bunların yanı sıra deyimler araştırmacılar tarafından sözlü veya yazılı olarak kullanılanlar, yaygınlık ve kullanım durumlarına göre genel ve mahallî olanlar, Türkiye dışındaki Türk kültür sahası içerisinde yaşayanlar, eskiden kullanılıp günümüzde unutulmuşlar (Elçin, 1999: 644), yapılarına göre ise iki yargılı olanlar, uyaklı olanlar, öykü ve diyalog şeklinde olanlar, eksiltili olanlar (Aksoy, 1993: 403-414) şeklinde tasniflere tâbi tutulmuştur. Türkiye'de deyim karşılığında darbimesel, tabir, ıstılah, Azerbaycan'da ise frazeologiya/sabit söz birleşmesi sözcükleri de kullanılmaktadır (Sinan, 2008: 92).

Dilbilim çalışmalarında frazeoloji veya idiomatik adları altında incelenen deyimlerin Hatâyî Divanı'nda kullanımının atasözlerine nazaran daha fazla olduğu görülür. Bütün kültürlerde deyimlerin atasözlerine oranının daha fazla olması, divan şiirinde de deyimlere daha fazla müracaat edildiği sonucunu doğurmuştur (Aydemir, 2007: 39). Şiirleriyle daha fazla taraftar kitlesine ulaşmayı hedefleyen Şah İsmail, bu amaç doğrultusunda yerli kaynaklar ile konuşma diline yönelmiştir. Bazen ise bu deyim ve atasözlerinin, idare ettiği muhitte edebiyat, sanat ve devlet yazışma dili olarak kullanılan Farsça şekillerinden yararlanmış. Bu yönüyle Türkçe ile Farsça arasında yapılacak mukayeseli deyim çalışmalarına da malzeme ve katkı sunan bu çalışmada Hatâyî Divanı'ndaki deyimler yapı ve anlam yönünden ele alınmıştır.

5.1.1. İsim ve Fiil Yapısında Olan Deyimler

Can vermek: Ölmek; bir şeyi, hayatını onun uğruna feda edecek kadar çok istemek; güçlendirmek ya da yaşar duruma getirmek (Aksoy, 1995: 678).

Allâh yolına *virmege cân* râzı kimse yoh

Bu bâb içinde gördiler ehl-i Hudâ cüdâ seni (Kas. 4/8).

Ümidini/umudunu kesmek: Artık olamayacağını anlamak, ummaz olmak (Yurtbaşı, 2013: 81).

Kesme ümîd rahmet-i Hâkdan Hâtâyî sen

Cümle hâtäda luţf-ı İlâhum yeter maña (Gaz. 6/5).

Gönül/dil vermek: Sevgi ile bağlanmak (Aksoy, 1995: 803).

Özge ‘ aşıklar egerçi *dil virür* dil-dârına

Bu Hâtâyî hâste gör yolunda kıldı cân feda (Gaz. 13/5),

³ Deyim tanımları için ayrıca bkz. Sinan, 2008: 93-95.

⁴ Deyimlerin özellikleri hakkında ayrıca bkz. Şen, 2017: 11-12.

Göñül bir yâre *virmişdür* Hatâyî

İşiginde selâtinler gedâdur (Gaz. 65/5).

‘İşkâ *dil virdüğ* diye cevri itme ey zâhid maña

Cân virür ma‘ şûka dâyim ‘ aşık-ı kallâşlar (Gaz. 68/4),

Dün didi zâhid maña niçün *göñül virdüğ* aña

N'eyleyim görgeç yüzini ihtiyâr elden gider (Gaz. 96/2).

Ümit beslemek/tutmak: Ummak, beklemek (Yurtbaşı, 2013: 681).

Bu Hatâyî hakķına dâyim *dutupdur* çoğ *ümîd*

‘ Âkıbet rahm eyle aña sâ‘ at-i yevmü'l-ħisâb (Gaz. 25/5).

Ayak öpmek/ pâ-bûs: Bir işi yaptırmak için çok yalvarmak, yaltaklanmak.

İçmiş şarâb-ı la‘ li çü ser-ħoş *öper ayağ*

Nuğl eylemekde cân u cigerden diler kebâb (Gaz. 26/5).

Baş/ını vermek: Ülküsünü gerçekleştirmeye çalıştığı için öldürülmek (Aksoy, 1995: 625).

Yolumuz incedür inceden ince

Bu yolda *baş virmek* erkânımızdur (Gaz. 52/6).

İçine/yüreğine ateş düşmek: Büyük bir acı ve üzüntünün etkisi altına girmek (Aksoy, 1995: 869).

Her zamân kim qarşuma ol dil-ber-i meh-rû gelür

Cânuma bir *ot düşer* bu dilüme hû gelür (Gaz. 56/1).

Kulağını açmak: Söylenene dikkat etmek (Aksoy, 1995: 943).

Kâtibâ ağ u qaraya bağma seni azdurur

Aç kulağ dinle sözüm âvâz-ı Qur‘ân mendedür (Gaz. 57/4).

Gam yememek: Tasa etmemek, kaygı çekmemek, üzülmemek (Aksoy, 1995: 788).

Ġam yimen göñlüm çü ma‘ den boldı ‘ işkun gencine

Gerçi ol virâneni hecrün ħarâb itmiş durur (Gaz. 64/3),

Ger maña nefrîn ider düşmen men andan *ġam yimen*

Kim münâfıkdan gelen qarğış du‘ â nisbetlûdür (Gaz. 74/3).

Ey göñül hicrân ilen ‘ ömrün tükense *ġam yime*

N'eylerem ‘ ömr-i ‘ azîzi çünki yâr elden gider (Gaz. 96/4).

Gam çekmek: Tasalanmak, üzülmek (Aksoy, 1995: 787).

Mihnet-i hicrân elinden ey şanem *ġam çekmenem*

Derd-i ‘ işkuñ ey perî her dem maña ġam-ħ‘ ârdur (Gaz. 106/4).

Göz dikmek/koymak: Bir şeyi her hâlde ele geçirmek istemek (Aksoy, 1995: 808).

Tâ yaman *göz dikmeye* ey mâh ħüsnün bağına

Ĥağ te‘ âlâ zülfünî perr-i ġurâb itmiş durur (Gaz. 64/6).

Pend almak: Birinden nasihat almak, öğüt istemek.

Göñül *pend almadı* sevdi yüzüñni

Aña bu derd ü mihnetler sezâdur (Gaz. 65/2).

Bel bağlamak: Kendisine yardım olacağına inanıp bir kimseye ya da bir şeye güvenmek (Aksoy, 1995: 631).

Şıdık ilen *bel bağlamış* durmış fütûh-ı rezm için

Ġâziler yanunğa anuñ leşkeri nisbetlüdür (Gaz. 75/6).

Baş oynamak: Can vermek, gönüllü olarak kendini feda etmek, hayatını tehlikeye atmak.

‘İşk meydânında her kim cân ilen *baş oynadur*

Yâr öñinde ġamzedür kirpük ilen kaç oynadur (Gaz. 110/1).

Pend tutmak: Öğüdü tutmak, öğüt dinlemek.

Pend ü naşîhat dutmaduñ niçün göñül virdüñ aña

Bi’llâh cezâdur ey göñül hicrân odında yanadur (Gaz. 116/2).

Bağdaş kurmak: Sağ ayağını sol, sol ayağını sağ uyluğunun altına koyup oturmak (Aksoy, 1995: 610).

Bağdaş kurup otursa nigârum fiğân kıpar

Dursa otursa fitne-i âhîr zamân kıpar (Gaz. 126/1).

Yol göstermek: Ne yapılacağını, nasıl davranılacağını öğretmek, kılavuzluk etmek (Aksoy, 1995: 1122).

Yolından azana şâh sen delîl ol

Aña *yol gösterüp* ağızına dil ol (Gaz. 220/1).

Haber vermek: Haber ulaştırmak, bildirmek (Aksoy, 1995: 833).

Ķabrüm üstine şabâ luğ eylegil kılgil güzâr

Bir *haber virgil* maña can u cihânumdan menüm (Gaz. 247/4).

Vişâlünden doynıca *almadum kām*

Anuñ rüz-ı cezâsın bilmez idüm (Gaz. 261/4).

Büyük (söz) söylemek: Kendisinin başına da böyle bir hâl gelebileceğini düşünmeyerek başkasının başına gelen kötü bir durumla alay etmek, bu durumundan dolayı başkasını kınamak; kötü bir duruma düşmeyeceğini ya da böyle bir duruma meydan vermeyeceğini ileri sürmek (Aksoy, 1995: 668).

Ulu lâf eyleyen meydâna gelsün

Muğannet gelmesün merdane gelsün (Gaz. 305/1).

Gönül (kalp) kırmak (yıkma): Davranışıyla birini incitmek, üzüp gücendirmek (Aksoy, 1995: 803).

Bir göñül avlar isen yüz Mekke varmış kimidür

Bir *göñül incitseñüz* Ka‘be virândur bugün (Gaz. 311/4).

Toprak olmak: Ölmek.

Bu Hâtâyî çeşmi yolında anuñ *toprağ olur*

Tâ ayağın basa ol dil-ber bu toprağ üstine (Gaz. 347/5).

Kan dökmek: Yaralanmak ya da ölmek, yaralamak ya da öldürmek (Aksoy, 1995: 904).

Ger hâtâyî konî ve *hûn-ı Hâtâyî rîzî*

Men ber ânem ki şavâb ez tû hâtâ ez mâ bâşed (Farsça 5).

5.1.1.1. İsim + İyelik Eki ve Fiil Yapısında Olan Deyimler

Kuyusunu kazmak (Birin): Bir kişiyi felakete sürükleyecek tuzak kurmak (Aksoy, 1995: 949).

Sözünge olmadı her kim ki ferman

Yolında *kendözinün kazdı çāhı* (Kas. 5/8).

Gözünü açmak (kendisi ya da başkasının): Dikkatli olmak (Aksoy, 1993: 820).

Dalâlet içre zulmetde itürmişdün çerāğunı

Gözün aç çıñ bu zulmetden ki dîn bedru'd-ducā geldi (Kas. 16/7).

İçi yanmak: Çok büyük bir acı ve üzüntü duymak (Aksoy, 1995: 872).

Âteş-i 'ışkuñda ey hûn-h'âre gözlü dil-berüm

Öyle *yanmışdur* bu *bağrum* yoğ durur imân saña (Gaz. 1/3).

Sabrı taşmak (tükenmek): Artık sabredemez olmak (Aksoy, 1995: 1021).

Sensüz Hâtâyî ey şeh-i hûbân firāk ider

Şabrum tükendi gözlerüme gelmez oldu h'âb (Gaz. 28/5).

Gözyaşı dökmek: Ağlamak (Aksoy, 1995: 824).

Gözüm yaşın tökermen ayağuna

Belî serv ayağında su gerekdür (Gaz. 83/4).

Kanı yerde kalmak: İntikamı alınmamak; yapılan bir kötülüğün hesabı sorulmamak.

Henüz Şâh Haydaruñ *kanı kalupdur*

Yezîde bir dañı küllî kıran var (Gaz. 124/4).

Aklını başından almak: Düşünemez, ne yaptığını bilmez duruma getirmek (Aksoy, 1995: 555).

Apardı 'aql ile şabr u qarârum

Menüm şabr u qarârum anda n'eyler (Gaz. 129/2).

Gönül (hatır) almak: Gücenmiş olsun olmasın bir kimseyi, güzel sözle, uygun davranışla, bir armağanla hoşnut etmek; sevindirmek (Aksoy, 1995: 802).

Gönlüm alduñ bî-tekellûf cānumı almağ durur

Güldürür 'ışkıñda dāyim hās ilen 'āmı maña (Gaz. 214).

Ömür geçirmek/çürütmek: Yaşamak.

Geçdi 'ömrün ey Hâtâyî uşbu zāyi' dünyede

Şol vefāsız leblerinden virmedi kāmı maña (Gaz. 21/5).

Eli ermemek: Uzakta olduğundan yetişememek; ulaşamamak (Aksoy, 1995: 756); **yüz sürmek:** Büyük sevgi, saygı gösterilen birinin katına çıkarken eşiğine, ayağına ... doğru – yüzünü yere sürercesine eğilmek (Aksoy, 1995: 1134).

Ger menüm *yetmez elüm sürtem yüzüm toprağına*

Her şabāh bād-ı şabā virsün selām yā Muştafā (Gaz. 24/3).

Yaka/ etek silmek: Bıkıp yakınmak (Aksoy, 1995: 1103); tiksinierek uzaklaştığını belirtmek (Aksoy, 1995: 773).

Yaşam yırtam gidem ağyār elinden

Maņa hiç rahımı yoğdur dād u feryād (Gaz. 38/4).

El etek çekmek (bir şeyden): O şeyle artık uğraşmaz olmak (Aksoy, 1995: 753).

Ol şanem ra‘ nÀ gider yer üste *çekmiş dāmenin*

Bu Haṭāyī ḥaste ol yirden turÀb almış gider (Gaz. 67/5).

Ömür tüketmek: Yaşamın sonuna yaklaşmak, yaşamı sıkıntılı geçirmek (Yurtbaşı, 2013: 597).

Ey göñül hicrān ilen ‘*ömrün tükense* ğam yime

N'eylerem ‘ömr-i ‘azizi çünki yār elden gider (Gaz. 96/4).

Aklını kaybetmek: Deli gibi olmak (Aksoy, 1995: 556).

Ey müselmānlar bugün ol yār pinhan ayrılır

Uçdı rūḥum *gitdi ‘aqlum* gövdeden cān ayrılır (Gaz. 152/1).

Gönlü çelinmek: Gönlü kaptırmak (Aksoy, 1995: 800).

Menüm bu *göñlüm alan* dil-beridür

Sağınmagil kim andan dil beridür (Gaz. 159/1).

Beli bükülmek: Üzüntü yüzünden ruhça bir çöküntüye uğramak (Aksoy, 1995: 631).

Beli ğamdan *bükülmişdür* gözi nūrı tōkülmişdür

Ḳamu bendi sōkülmişdür işi āh u fiğān söyle (Gaz. 380/4).

El çekmek: Yapmakta olduğu bir işi artık yapmama durumuna geçmek (Aksoy, 1995: 749).

Ḳavli yalancı ile olma muşāhib *çek elün*

Hem-dem olmağ dīv ile külli ziyāndur bilene (Gaz. 369/6).

Ciğeri yanmak (dağlanmak, kebab olmak): Büyük bir acıya uğramak, bir acıdan içi yanıyor gibi olmak (Aksoy, 1995: 682).

Gel ki cānā senden ayru gözlerüm kan ağladı

Cigerüm yandı tutuşdı cān için cān ağladı (Gaz. 427/1).

5.1.1.2. İsim + Yükleme Durumu Eki ve Fiil Yapısında Olan Deyimler

Yolunu sapıtmak, (yolunu şaşırma): Doğru yoldan ayrılmak, kötü yola sapmak (Aksoy, 1995: 1124).

Münāfık varmadı şer‘ ün yolına

Ḍalāletden *itürdi* doğru *rāhı* (Kas. 5/7),

Yabanda sıçan dir ki şîrem velî

Berâber olanda *itürür yolu* (Mes. 2/18).

Kıyameti koparmak: Aşırı derecede bağırıp çağırmak, aşırı gürültülere, tartışmalara yol açmak (Aksoy, 1995: 9322).

Çeşmün cihānda fitne vü âşûb gösterür

Her dem *kıyāmeti koparur* kâmetün maña (Gaz. 22/4).

Baş komak (bir yola): Bir amaca varmak için ölümü göze almak (Aksoy, 1995: 627).

Cāna minnetdür ne gelse ğam yimen şükr eylerem

Cānı virdüm *başı koydum* olmuşam bîmār bir (Gaz. 146/9).

Can vermek: Ölmek; bir şeyi, hayatını onun uğruna feda edecek kadar çok istemek; güçlendirmek ya da yaşar duruma getirmek (Aksoy, 1995: 678).

Cāna minnetdür ne gelse ğam yimen şükr eylerem

Cānı virdüm başı koydum olmuşam bîmār bir (Gaz. 146/9).

Sözünde durmamak/ sözünden dönmek: Caymak; anlaşmayı bozmak (Yurtbaşı, 2013: 642).

Tā senün rûz-ı ezelden ‘ışkuña didüm beli

‘*Ahdî bozman* ber-ser-i peymānam ol demden berü (Gaz. 328/4).

5.1.1.3. İsim + İyelik Eki + Yükleme Durumu Eki ve Fiil Yapısında Olan Deyimler

Cezasını çekmek: Yaptığı yanlış işin zararına uğramak (Aksoy, 1995: 681); **hesap vermek:** Sorumlu olduğu işi nasıl yürüttüğünü ilgiliye anlatmak (Aksoy, 1995: 857).

Şırātuñ köprüsin geçdüm ‘*amel mizānını çekdüm*

Bu yoldan azanuñ bi’llāh maḳāmı nār-ı mahşerdür (Kas. 12/5).

Gönül vermek: Sevgi ile bağlanmak (Aksoy, 1995: 803).

Yandurur hicrān odı *göñlümni virdi* yâre kim

Dutdı eflāk u cihānı gitdi gökden qaralar (Gaz. 44/2).

Eteğine yapışmak (birinin): Güvendiği güçlü, zengin, sözü geçer bir kimseye bağlanıp onun yardımından ve koruyuculuğundan yararlanmaya çalışmak (Aksoy, 1995: 803).

Rûz-ı mahşerde *dutup dāmenüñi* saña direm

Bu daḥı ol mı durur dünyā-yı gaddār degül (Gaz. 213/2).

Yüz çevirmek (bir kimseden): Ona karşı gösterdiği ilgiyi kesmek (Aksoy, 1995: 1132).

Şad hezārān zulm idersen dönmezem *döndürmezem*

Yüzümü yā sözümü yā gözümü ğam-ḥār bir (Gaz. 106/8),

Kaçuben *çevürmediler yüzlerin*

Bu yolda fedā kıldılar özlerin (Mes. 2/59).

Kendini bilmek: Durumuna, onuruna uyacak biçimde davranmak (Aksoy, 1995: 923).

Âşinādur bu Ḥatâyî sözi ey cān bilene

Özini bilmeyene dime ki bigāne gelür (Gaz. 131/5).

Öcünü almak: İntikam almak (Aksoy, 1995: 803).

Atamun *kanını aldum* Yezidden

Yakın bilgil ki naqd-i Haydarîyem (Gaz. 257/3).

Canını almak: (Tanrı) öldürmek (Aksoy, 1995: 674).

Didüm *al cānumı* bir kanla bārī

Didi öldürmezem seni sınaram (Gaz. 273/8).

Sözü kesmek: Başkasının konuşmasını durdurmak (Aksoy, 1995: 803).

Nazar kılğıl Hātāyîye *sözün sındurmağıl* cānā

Kuluñ çoğ nāzişi vardur senün tek şahı yanında (Gaz. 381/6).

Bağrını delmek: İçine işlemek, çok dokunmak, çok dertlenmesine yol açmak (Aksoy, 1995: 611).

Tā ki dün meclisde ney feryād ü nālem dinledi

Ağlaşur *bağrın delüp* bu nāle vü zārım kimi (Gaz. 398/3).

5.1.1.4. İsim + Yönelme Durumu Eki ve Fiil Yapısında Olan Deyimler

Canına minnet/dünden razı: Bir öneriyi seve seve ve hemen kabul eden (Aksoy, 1995: 736).

Cāna minnetdür ne gelse ğam yimen şükr eylerem

Cānı virdüm başı koydum olmuşam bīmār bir (Gaz. 146/9).

Şeytana uymak: Doğru yoldan ayrılarak kötü bir iş yapmak (Aksoy, 1995: 1059).

Hāka mazhar durur Ādem sücūd it *uyma şeytāna*

Ki ādem donına girmiş Hudā geldi Hudā geldi (Kas. 16/5).

Yola gelmek (getirmek): (Birinin) ters tutumu düzelmek, (ters tutumunu düzeltmek) (Aksoy, 1995: 1121).

Taḡrı için *yola gelseñ* bir qādem āheste baş

Ayağun altında toprağ cism-i bīmārūm durur (Gaz. 45/4),

Daş yarıldı çığdı Düldül eyer ü yügen ile

Ey münāfiğ *yola gelgil* eyleme şahdan kenar (Gaz. 73/4).

Yola girmek: Asla bırakılmayacak, vazgeçilmeyecek bir durumda olmak.

Şehi hağ diyüben *girdük* bu *yola*

Hüseynîyüz bugün devrānımızdur (Gaz. 52/4).

Aşka düşmek: Âşık olmak.

Gel ey hem-dem hāzer kıl *‘ışka düşme*

Belādur hūbları sevmek belādur (Gaz. 65/3).

Canı/ başa kıymak: Öldürmek, fazla zalim olmak (Yurtbaşı, 2013: 375).

Başum kurbān yolında mürşid-i Hāğ

Nice yüz miñ teki *cāna kıyan* var (Gaz. 124/2).

Baş(ın)a çizginsem: Kurban olayım, canım feda olsun, yalvarırım (Aksoy, 1995: 945).

Başa çizginsem velikin gam degüldür dil-berüm

Ol sa' âdet ehlidür andan külah eksük degül (Gaz. 214/2).

Kulak asmamak: Önem vermemek, dinlememek (Aksoy, 1995: 943).

Nerede yaramaz söz işidürsen

ĖulaĖa alma sen anı katıl ol (Gaz. 220/4).

Dile (dillere) düşmek: Uygunsuz davranışı yüzünden çevrede onun için kötü şeyler söylenmek (Aksoy, 1995: 719)

Göz gördi vü şikeste gönül *düşdi dile*

Yüsuf kimi be-çâh-ı zenâhdan ne söyliyem (Gaz. 270/3).

5.1.1.5. İsim + İyelik Eki + Yönelme Durumu Eki ve Fiil Yapısında Olan Deyimler

Gözüne uyku girmemek: Uyuyamamış olmak (Aksoy, 1995: 820).

Giceler tâ şubh olunca *h'âb gelmez 'aynuma*

Tâ hayâlün dâyimâ çeşmümde karşıdur mağa (Gaz. 10/4),

Gicelerde *uyhu gelmez gözüme Ėan ağlaram*

Gökdeki kevkeb degül şol çeşm-i bîdârum durur (Gaz. 45/3).

Yüzüne gelmemek (birinin)/ yüzüne vurmak (çarpmak): Kabahatini yüzüne karşı söylememek, bilmezlikten gelmek (Aksoy, 1995: 1136-1137).

Bu ĖatâyînüĖ *günâhın* sen *getürme yüzine*

Şâh-ı Merdân şîr-i Yezdân sırr-ı sübhânım meded (Gaz. 39/7).

İçine/ yüreğine ateş düşmek: Büyük bir acı ve üzüntünün etkisi altına girmek (Aksoy, 1995: 869).

Her zamân kim karşıma ol dil-ber-i meh-rû gelür

Cânuma bir ot düşer bu dilüme yâ hû gelür (Gaz. 56/1).

Başa gelmek: Kötü bir duruma uğramak (Aksoy, 1995: 616).

Ey Ėatâyî cevır ü Ėahrından cihânunı incinmez

Her ne kim bende *yolına gelse* ĖaĖ fermânıdır (Gaz. 122/5).

Ayağına kapanmak: Alçalırcasına yalvarmak (Aksoy, 1995: 596).

Var yakîn ehli bir erden iste bul mağşûduğı

Düş anunı *ayağına* bil kim bu nâmûs 'ârdur (Gaz. 151/2).

İçine sinmemek: Güzel bir şeyden -onu çık seven yakını yararlanmadığı için- tam tat alamamak (Aksoy, 1995: 870).

Nür-i 'ışķun dil-berâ *gönlüme* tâ kim *düşmedi*

Zulmet-i gönlüm evi 'âlemde pür-nür olmadı (Gaz. 395/4).

Eteğine yapışmak (birinin): Güvendiği güçlü, zengin, sözü geçer bir kimseye bağlanıp onun yardımından ve koruyuculuğundan yararlanmaya çalışmak (Aksoy, 1995: 803).

Yapışgil dâmenine Ėoyma şâhı

Ki senden zâyil eyler çok günâhı (Gaz. 425/1).

Başına bir hâl gelmek: Kötü bir duruma uğramak (Aksoy, 1995: 620).

Savaşda eger *gelse iş başuğa*

Dönüp kaçma hav eyle yoldaşına (Mes. 2/30).

5.1.1.6. İsim + İyelik Eki + Bulunma Durumu Eki ve Fiil Yapısında Olan Deyimler

Yoluna can/ canını vermek: Birinin uğruna ölmek (Yurtbaşı, 2013: 706).

Uyanğıl olmağıl gâfil ki geldi Şâh İsmâ‘îl

Yolında cān feda kı kim imām-ı reh-nümā geldi (Kas. 15/8),

Cān virüp ma‘ şūkanuñ *yolında* bî-reyb ü riyā

‘Āşık oldur kılmaya her müdde‘îden ictināb (Gaz. 27/6).

Yoluna can/ baş koymak: Uğruna ölecek kadar, kendini feda edecek kadar sevmek (Yurtbaşı, 2013: 706).

Cān u dilni koymışam yolunda men ey dil-rubā

Uyhuda görsem senüñ tek bir perî meh-veş likā (Gaz. 13/1).

5.1.1.7. İsim + Ayrılma Durumu Eki ve Fiil Yapısında Olan Deyimler

Yoldan çıkmak/sapmak: Doğru yoldan ayrılıp kötü yola sapmak (Yurtbaşı, 2013: 706).

Şırātuñ köprüsin geçdüm ‘amel mizānını çekdüm

Bu *yoldan azanuñ* bi’llāh maķāmı nār-ı maķşerdür (Kas. 12/5).

Elden gitmek (bir şey): Bir şey yitirilmiş olmak, o şeyden yoksun kalınmak (Aksoy, 1995: 751).

Dün didi zāhid maña niçün gönül virdün aña

N’eyleyim görgeç yüzini ihtiyār *elden gider* (Gaz. 96/2).

Candan geçmek: Ölmek (Aksoy, 1995: 671).

Ana ata kāvı u kardaş ehl-i ‘ışk kayda imiş

Nām u neng ü *cān u başdan geçmeyen* bizden degül (Gaz. 217/2).

5.1.1.8. İsim + İyelik Eki + Ayrılma Durumu Eki ve Fiil Yapısında Olan Deyimler

Ağzından düşürmemek: Hep onun sözünü etmek (Aksoy, 1995: 543).

Ey şabā bi’llāh *dilümden* söyle kim çoñ *düşmesin*

Māh-tāb üstinde ol zülf-i perîşān münfa‘îl (Gaz. 216/4),

Yoldan çıkmak/sapmak: Doğru yoldan ayrılıp kötü yola sapmak (Yurtbaşı, 2013: 706).

Yolından azana şāh sen delil ol

Aña yol gösterüp ağzına dil ol (Gaz. 220/1).

Elinden düşürmemek: Sürekli olarak elinde tutup kullanmak (Aksoy, 1995: 758).

Pür-şarāb olsun hemîşe uş bu cām-ı dost-kām

Meclis içre *düşmesün* ol dost *elinden* mey müdām (Gaz. 252/1).

5.1.2. Ad+Ad Yapısında Olan Deyimler

Baştan ayağa: Tamamıyla, hepsi, baştan sona kadar (Aksoy, 1995: 628).

Başdan ayağa bende Hâtâyî hâşludur

Zâhid haçan hübları sevmek günah ola (Gaz. 383/5).

5.1.2.1. Sıfat Tamlaması Yapısından Olan Deyimler

Bahtı kara: İşleri hep ters giden, talihi kötü (Aksoy, 1995: 611).

Zâhid öğünme tîlî' -i sa' dum diyüp yüküş

Sen var işüne *baht-ı siyâhum* yeter maña (Gaz. 6/4).

Taş yürekli: Acıklı şeylerden üzüntü duymayan, acıması olmayan (Aksoy, 1995: 915).

Çoğ yaşagil çün maña yâr olmaduñ ey *seng-i dil*

Bu Hâtâyî oldı kahrundan senün zîr ü zeber (Gaz. 111/5).

Tathîl dil: İncitmeyen, gönül alıcı söz (Aksoy, 1995: 1067).

Ol zamândan berlü kim gitdi veh ol *şîrîn-zebân*

Ṭṭîñün telḥ oldı ağı la' l-i şekker-bâra var (Gaz. 113/3).

Yüzü ak: Suçu ve utanılacak bir durumu olmayan (Aksoy, 1995: 1134).

Ağ yüzün üstinde zülf-i siyâhuñı götür

Bilmezem hamrâ gülün niçün konar zâğ üstine (Gaz. 343/4).

5.1.2.2. İsnat Grubu Yapısından Olan Deyimler

Yüzü kara: Utanacak bir durumu bulunan (Aksoy, 1995: 1135).

Ey güneş yüzlü seni her kimse ki hağ bilmedi

Dañla maḥşerde anuñ *yüzi karadur* yâ Nebî (Kas. 2/5).

Gönlü kara: Başkalarının iyi durumda olmasını istemeyen (Aksoy, 1995: 800); **taş yürekli:** Acıklı şeylerden üzüntü duymayan, acıması olmayan (Aksoy, 1995: 915)

Gel ey Sulṭân Hâtâyî sen oḥı vaşfın güzel şâhuñ

Karadur münkirün *kalbi üregi seng-i mermerden* (Gaz. 327/14).

Tathîl dil: İncitmeyen, gönül alıcı söz (Aksoy, 1995: 1067).

Ey *sözi datlu* yüzi gökçek güzeller serveri

Bu cihânda hüblaruñ içinde sen hâkân kimi (Gaz. 430/3).

5.1.3. Hatâyî Dîvânı'ndaki Deyimlerin Kavram Alanı Özellikleri Bakımından İncelenmesi

5.1.3.1. İnsan Organlarıyla İlgili Olan Kavramları Karşılaman/Somatik Deyimler

Bu Hâtâyîñün *günâhın* sen *getürme yüzine*

Şâh-ı Merdân şîr-i Yezdân sırr-ı sübhânım meded (Gaz. 39/7).

Gicelerde *uyḥu gelmez gözüme* kan ağlaram

Gökdeki kevkeb degül şol çeşm-i bîdârım durur (Gaz. 45/3),

Şad hezârân zulm idersen dönmezem *döndürmezem*

Yüzümi yâ sözümi yâ gözümi ğam-h'âr bir (Gaz. 106/8),
 Cāna minnetdür ne gelse ğam yimen şükr eylerem
 Cānı virdüm *başı koydum* olmışam bīmār bir (Gaz. 146/9),
 Var yakīn ehli bir erden iste bul maḫşūduḡı
Düş anuḡ *ayağına* bil kim bu nāmūs 'ārdur (Gaz. 151/2),
 Nerede yaramaz söz işidürsen
Ḳulağa alma sen anı ḳatīl ol (Gaz. 220/4),
Ḳaçuben çevürmediler yüzlerin
 Bu yolda fedā kıldılar özlerin (Mes. 2/59).

5.1.4. Anlam Bakımından Deyimler

Bu tür deyimlerin kinaye, deyim aktarması, tevriye gibi söz sanatlarıyla oluşturuldukları görülmektedir.

Sözüne olmadı her kim ki fermān
 Yolında *kendözinüḡ kazdı çāhı* (Kas. 5/8),
 Çoḡ yaşagil çün maḡa yār olmaduḡ ey *seng-i dil*
 Bu Ḥaṭāyī oldı ḳahruḡdan senüḡ zīr ü zeber (Gaz. 111/5),
 Ol zamāndan berlü kim gitdi veh ol *şīrīn-zebān*
 Tūṭīnüḡ telḡ oldı ağız la' l-i şekker-bāra var (Gaz. 113/3),
 Ey müselmānlar bugün ol yār pinhān ayrılır
 Uçdı rūḡum *gitdi* 'aḡlum gövdeden cān ayrılır (Gaz. 152/1),
Ağ yüzüḡ üstinde zūlf-i siyāhuḡı götür
 Bilmezem ḡamrā gülüḡ niçün ḳonar zāḡ üstine (Gaz. 343/4),
 Bu Ḥaṭāyī çeşmi *yolında* anuḡ *topraḡ olur*
 Tā ayaḡın başa ol dil-ber bu topraḡ üstine (Gaz. 347/5)
Göḡlüme sen *düşdüḡünce* gözlerüm ḳan yaş töker
 Ayaḡuḡ topraḡı şāhā kīmiyādur göḡlüme (Gaz. 376/2)
 Gel ey Sultān Ḥaṭāyī sen oḡı vaşfın güzel şāhuḡ
Ḳaradur münkirüḡ *ḳalbi üregi seng-i mermerden* (Gaz. 327/14),
 Ey *sözi datlu* yüzi gökçek güzeller serveri
 Bu cihānda ḡūblaruḡ içinde sen ḡāḳān kimi (Gaz. 430/3),
 Yigit dāyimā ceng 'azmindedür
Her ekmek bir ejdernüḡ ağızındadır (Mes. 2/43).

5.2 Atasözleri

Atasözleri atalarımızın uzun yıllar içerisinde edindikleri bilgelik ve deneyimlerinin ürünü olan, genel kural niteliği taşıyan, bilgece veya öğüt olarak düsturlaştırılan ve herkes tarafından genel kabul görüp benimsenen özlü sözlerdir (Aksoy, 1993: 1/37). Türk milletine atalarından kalıp yol, yöntem göstererek nasihatlerde bulunan bu sözler; günlük yaşamda

üyelerden uymaları beklenen genel bir kural veya düstur niteliği taşır. Bahsedilen bu nitelikler onlara milletin karakteri olma, hayat karşısında takındıkları tavır yani dünya görüşünü yansıtmaya, toplumu bir arada tutup birleştirme ve tefekkürünü ifade etme özelliklerini yükler (Çobanoğlu, 2020: 1). Sayılan özelliklerden ötürü bazı araştırmacılar, bu sözleri tarihî belge ve milletin belleği olarak kabul eder (Efendiye, 1981: 98). Yukarıda zikredilenlerin yanı sıra anlam ve içerik yönlerinden zengin ve geniş olma, kolektif aklı ve şuuru temsil etme, eğitici ve öğreticilik, yerinde kullanıldığında düşüncenin değerini arttırma, yol gösterme, ileri sürülen fikri kolaylıkla ispatlama gibi işlevlere sahip olması onları söz ve yazının vazgeçilmez aracı yapar. Bu nedenle insanlar bazen yeni bir konu açmak bazen de söz ve tartışmayı bitirip olabilecek duruma karşı kişiyi uyarıp nasihat etmek amacıyla geleneksel ifadenin bu en kısa, özlü ve ikna edici şekillerine başvurmuşlardır.

Paremioloji olarak tanımlanan atasözleri sahip olduğu fonetik, kavramsal, semantik, sentaks, söz dizimsel, üslupsal kriterler göz önünde bulundurularak birtakım tasniflere tâbi tutulmuştur. Tasnif kriterleri arasında ahlâkî bir gaye gözetip öğüt veren, doğrudan değil de dolaylı olarak bir ders ve ibret almayı gözetirken hikmet ve olayların nasıl olageldiğini deneyim, gözlem, gelenek, görenek, inanç ve mantık kurallarıyla izah eden atasözlerinin var olduğu belirlenmiştir (Çobanoğlu, 2020: 13-15). Aksan; TT'deki atasözlerini söz dizimi ve anlam bilimi yönlerinden olmak üzere iki grupta inceler (2006: 183-189). Söz dizimi bakımından atasözlerini meydana getiren cümleler düz, emir, soru, ünlem, olumlu veya olumsuz olma özelliklerini işlevlerine; yalın, birleşik, karmaşık ve sıralı özelliklerini ise yapılarına göre olmak üzere başlıklar altında sınıflandırılır. Anlam yönünden ise kelimelerin temel anlamda, metaforlarla, metonimlerle kullanılması ile şiir dilinde yararlanılarak oluşturulması açısından ele alınmasıdır (Erdem, 2009: 99-101). Şah İsmail; söylediklerini daha inandırıcı kılmak, sözün etki gücünü arttırmak, üslubu süsleyip zenginleştirmek, söylemek istediklerini daha açık, belirgin ve etkili bir biçimde ifade etmek için anlam derinliğine sahip, toplumca genel kabul görmüş, vermek istediği mesajı ya da toplumu çabuk kanıtlayan atasözlerine başvurmuştur. Aşağıda Hatâyî Divanı'ndaki atasözleri, yapıları bakımından tasnife tabi tutulmuştur. Bu yapılırken Ahmet Bican Ercilasun'un Dîvânü Lugâtî't-Türk'teki atasözlerinin tasnifinde kullandığı metot benimsenmiştir (Ercilasun, 2020: 58).

5.2.1. Tek Kanatlı Atasözleri

Allah'tan umut kesilmez: İnsan zor durumda kaldığında ümidini yitirmemelidir.

Kesme ümîd rahmet-i Hağdan Hağâyî sen

Cümle hağada lutf-ı İlâhum yeter maña (Gaz. 6/15).

Sevgilinin zulmü âşığa vefadır.

Ey Hağâyî hûblaruñ cevri vefâdur ‘âşığa

Fırkat ü hecri nigârûñ lutf u ihsândur maña (Gaz. 11/5).

Haramiler duman görünce kervanı basarlar.

Anuñçün eylemez âhı bu cānum reh-güzârûnda

Harāmîler çaparlar kârvânı çün tütûn görgeç (Gaz. 33/3).

Hazinelerin üzerinde yılan olur/ Hazineleri yılan bekler.

Bir meşeldür kim diyerler *gencün üste mār olur*

Zülf içinde hûsnûñ ol genc-i nihān olmış durur (Gaz. 49/3).

Güzele bakmak sevaptır.

Hûblara bahmağda zâhid ger günâh oğur velî

Ol günâhlar ‘âşığa ‘ayn-ı şavâb itmîş durur (Gaz. 64/5).

Münafığın bedduası inanana dua değerindedir.

Ger maña nefrîn ider düşmen men andan ğam yimen
Kim *münâfıkdan gelen kargış du‘ā nisbetlüdür* (Gaz. 74/3).

Her güzelin bir kusur vardır.

Cefâ vü cevruñüzden incinmez dil
Ki *hūblar dāyimā bed-hū gerekdür* (Gaz. 83/3).

Kuru yerde söğüt olmaz./ Söğüt, suyu sever.

Gözüm yaşın tökermen ayağına
Belî *serv ayağında su gerekdür* (Gaz. 83/4).

Hazineler harabelerde olur.

Mihr-i ‘ışkuñ naqdine vîrâne göñlümdür maķām
Kim belî *gencin yiri her dem harāb üstindedür* (Gaz. 86/5).

Kul hatasız olmaz.

Hîç günāhsız bende olmaz hîç haķāsız kimse yoķ
Sen günahın göregörgil ‘afv iden Ğaffār bir (Gaz. 146/12).
‘Afv eyle bu Haķāyî günāhın eyā perî
Baķş ide şāh nice ki *ķuldan haķā gelür* (Gaz. 66/5).

Gün bugündür.

‘Ömr birdür *gün bugündür* yitse dem sa‘āt dimez
Bāķî olmaz cān bu tende fānîdür edvar bir (Gaz. 146/11).

Bu dünya kimseye kalmaz.

Ey Haķāyî *bu cihān* mülkine sen ķalmayagör
Çünki *hîç kimseye ķalmadı* saña yār degül (Gaz. 213/7).

Dikensiz gül olmaz.

Bu cihānuñ bāğçasında *hārsız gül mi olur*
Tikeninden ķorķar isen yürî gül-zār isteme (Gaz. 351/4).
Hem-demüñ dāyim raķîb olmışdur ey gül yüzlü yār
Haķda bir gül bitse lāzımdur yanında hār ola (Gaz. 384/6).

Altının kıymetini sarraf bilir.

Bilür şarrāf olan gevher bahāsın
Mübāķ olmuş durur pîr ü cevāna (Gaz. 358/3).
Erenler āsumānuñ diregidür
Direk yirden dayanur āsumāna (Gaz. 358/4).
Ululuğ ister isen ķulluğ eyle
Ayağ bir bir basarlar nerdübāna (Gaz. 358/5).

Son pişmanlık fayda etmez. Her baharın/gündüzün sonu hazandır/gecedir.

Sonki pişmān aşşı kılmaz ey gönül yār istegil

Hansı hoş gün geldi gitdi soñı ğam āh olmadı (Gaz. 415/5)⁵.

Ne ekersen onu biçersin.

*Her ne úlsañ **nîk ü bed** āñir saña tuş olur*

Çekmedi şermendelik her kim bed-ñ^hāñ olmadı (Gaz. 415/4).

El için kuyu kaza kazan evvela kazdığı kuyuya kendisi düşer.

Ne kaygum var raķībūñ fitnesinden

İştüdüm **kuyı kazan kendi düşdi** (Gaz. 423/7).

İnsan en iyi bildiği işi yapmalı.

Kişi öz kemālini bilmağ gerek

Elinden gelür işi kılmag gerek (Mes. 2/17).

İgit erlik ilen yiye ekmeği

Dimişdür bu sözi erenler begi (Mes. 2/42).

5.2.2. İki Kanatlı Atasözleri

Zakkum ağacında şeker bitmez.

Her kāmışdan şekker olmaz her tikenden tāze gül

Her geyigün göbeğinden nāfe-i Tatar mest (Gaz. 31/4),

Şabr kıl cevriye katlan bu meşeldür didiler

Bir ariha su aħupdur yine hem aħasıdur (Gaz. 158/4),

Başkasının kuyusunu kazana, kazdığı kuyuya kendisi düşer.

Haťâyî kimseye sağınma yaman

Ki düşdi ol kişi kim kazdı çāhı (Gaz. 425/7).

Yabanda sıçan dir ki şirem velî

Berāber olanda itürür yolu (Mes. 2/18).

Bularnı sımadin inanmagil

Muħanneş dīvārına dayanmagil (Mes. 2/19).

6. Sonuç

Sonuç olarak Şah İsmail; temsil yoluyla muhatap ve/veya muhataplarına asıl düşüncüyü anlatmak, anlatıma açıklık ve renk katmak, soyut kavramları somut kavramlara dönüştürerek güçlendirmek amacıyla atasözleri ve deyimlere müracaat etmiştir. Hatâyî Divanı'ndaki Türkçe atasözü ve deyim örnekleri ana dili Türkçe olan hükümdarın bu söz gruplarını çok iyi bilip etkin olarak kullandığını göstermektedir.

⁵Türkçe Divanı'nda bu atasözünün Türkçe şekline yer veren Şah İsmail; Çaldıran Savaşı'ndan önce Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği Farsça nâmede ise Farsça şeklini tercih etmiştir. Osmanlı mülkünün Emir Timür'ün zamanındaki yıkımı tekrar yaşamaması, Osmanlı sultanının giriştiği işin önü ve arkasını iyi düşünerek hareket etmesi ve kötü bir neticeyle karşılaşp zarara uğramaması hususunda ikaz ederken bu atasözüne yer vermiştir: *peşimānî-i āñir müfîd nemîşevêd* (Münşeatü's-Selâtin-I: 385).

Hatâyî Divanı'nda deyimlere bitki, hayvan ve beden organları isimlerinin temel teşkil ettikleri belirlenmiştir. Bunlar arasında en yaygın olanının ağız, akıl, ayak, baş, can, ciğer, dil, el, göğüs, gönül, göz, kalp, kan, kulak, yürek gibi insan vücudundaki organların isimleri ile oluşturulan somatik deyimler olduğu tespit edilmiştir. Şah İsmail divanındaki *‘aql apar-*, *‘aqlum gît-*, *ayağına düş-*, *ayağ bas-*, *ayağ öp-*, *‘aynuma h̄‘āb/ gözüme uyhu gelme-*, *bağrın del-*, *bağrum yan-*, *baş koy-*, *baş vir-*, *başına hal gel-*, *bel bağla-*, *beli bükül-*, *cānumı al-*, *cāna kıy-*, *cān vir-*, *cānuma bir ot düş-*, *ciğerüm yan-*, *dil/göñül vir-*, *dile düş-*, *dilinden düşürme-*, *elden gît-*, *elinden düşme-*, *elden koy-*, *elüm yet-*, *elün çek-*, *göñlüm al-*, *göñlüme düş-*, *göñül al-*, *göñül incit-*, *göz dik-*, *gözüm yaşın tök-*, *gözün aç-*, *kulağ aç-*, *kulağa al-*, *toprağına yüz sür-*, *yüreğine ateş düş-*, *yüzi kara*, *yüzlerin çevür-* bu tür deyimlere örnektir.

Hatâyî Divanı'ndaki *‘aqlum gît-*, *bağrın del-*, *bağrum yan-*, *başına gel-*, *beli bükül-*, *cānuma bir ot düş-*, *dāmenin çek-*, *dilümden düşme-*, *elüm yet-*, *elün çek-*, *göñlüm al-*, *gözüm yaşın tök-*, *gözün aç-*, *gözüme uyhu gelme-*, *kanı kal-* *‘ömrün geç-*, *‘ömrün tüken-*, *şabrum tüken-*, *toprağına yüzüm sür-*, *yaşam yurt-* gibi deyimlerin, isim unsurunun işletme eklerinden özellikle iyelik eklerini alabildiği ve iyeliklerinin değişebildiği şekiller olduğu tespit edilmiştir.

Hükümdar şairin hâkimiyet sürdüğü sahanın Türk, Fars ve Araplardan oluşması münasebetiyle Türkçe deyimlerin yanı sıra *h̄n-ı ... rîzî*, *şîrîn-zebân*, *seng-i dil*, *baht-ı siyāhum*, *‘aynuma h̄‘āb gelme-* gibi Arapça ve Farsça deyimlere de tesadüf edilmiştir. Benzeşen bu deyimlerin, Türkçenin akraba olmayan; ancak uzun zaman aynı coğrafya, din, medeniyet ve tarih dairesinde yer aldığı bu milletlerin dilleriyle farklı dönemlerdeki ilişkilerinin sonucu olan öğeler olduğu belirlenmiştir.

Hatâyî Divanı'ndaki deyimlerin sıfat+isim, isim+isim, isnat grubu yapılarında olan örnekler dışında genellikle isim+fiil yapısına sahip olduğu belirlenmiştir. Bununla birlikte *ekmek bir ejdernün ağzında* "Ekmek, aslanın ağzında" ve *kendözünün kazdı çāhı* "Kendi kuyusunu kazdı" gibi cümle yapısı biçiminde olan deyimler de Hatâyî Divanı'nda tanıklanmıştır.

Atasözlerinin Şah İsmail'in divanında sıkça kullanılması, hükümdarın içinde yetiştiği milletin kültürüne bağlı kaldığını ortaya koymaktadır. Anonimleşip halka mal olmuş ve öğüt verici mahiyetteki atasözleri; kısa ve özlü anlatıma imkân sunma, söze doğallık ve içtenlik katma ve şiire kalıcılık kazandırma gibi amaçlarla şair hükümdar tarafından sıkça kullanılmıştır. Hatâyî Divanı'ndaki atasözlerinin çoğunlukla tek kanatlı ve geniş zaman kipiyle çekimli fiiller olduğu belirlenmiştir. Hatâyî Divanı'ndaki atasözlerinde konu olarak ise alçak gönüllülük, dış görünüşe aldanmamak, hoşgörülülük, ihtiyatlı olmak, karakter-huy, iyilik etme, sabretme, umutlu olma ve zamanın/fırsatın kıymetini bilme gibi mesajların yer aldığı tespit edilmiştir.

Hatâyî Divanı'ndaki *meşeldür*, *didiler*, *bu sözi dimişdür*, *diyerler* gibi ifadelerle, bahsi geçen ibarenin atasözü olduğuna veya hiç olmazsa o dönemde yaygın olarak kullanıldığına işaret edildiği belirlenmiştir. Yine Hatâyî'nin kimi zaman ölçüye uydurmak için atasözlerini meydana getiren kelimelerin yerlerini değiştirdiği, kimi zaman ise bazı kelimelerin yerine eş veya yakın anlamlılarını eklediği belirlenmiştir. Bu tür atasözlerinde atasözlerinin Arapça ve/veya genellikle Farsça şekilleri ya da atasözlerini meydana getiren kimi kelimelerin bu dildeki karşılıklarına yer verildiği görülmüştür. Söz konusu durumun, dilbilimsel, kültürel ve siyasal etkileşimlerinin karşılıklı olduğu Türk-Arap-Farsların uzun süre iç içe ve bir arada yaşamalarının bir sonucu olduğu düşünülmüştür.

Kaynakça

- Abik, A. D. (2004). Nevâyî'nin Üç Eserindeki Deyimlerin Farsça ile Karşılaştırılması. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (1), 211-222
- Akarpınar, R. B. ve Arslan, M. (2011). *Tekke-Tasavvuf Edebiyatı. Ö. Oğuz (Ed.), Türk Halk Edebiyatı El Kitabı (8. Baskı 339-392) içinde*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1993). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-I*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi
- Aksoy, Ö. A. (1995). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-II*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Aslan, M. (2018). Hatâyî'nin Şiirlerinde Propagandist Nitelik. *Uluslararası AFRO-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, Y. 3, S. 6, 115-135.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2014). *Safevî Devleti Tarihi*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Çobanoğlu, Ö. (2020). *Tarihte ve Günümüzde Türk Boylarının Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Efendiye, P. (1981). *Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı*. Bakü: Maarif Neşriyatı.
- Ekinci, M. (2004). Şah İsmail'in Mahlası "Hataî" Kelimesinin Etimolojisi. *Harar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Y. 13, S. 13, 159-170.
- Ekinci, M. (2010). Safevî Devleti Hükümdarı Şah İsmail'in Şiirlerinde Hz. Hüseyin ve Kerbela. A. Yıldız ve A. Aksu (Ed.), *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*, C. 1 (511-516 ss.), Sivas: Asitan Yayıncılık.
- Elçin, Ş. (2004). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Dîvânı Lugâtî't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Ergun, S. N. (1946). *Hatâyî Divanı*. İstanbul: Maarif Kitabevi.
- Feridun Ahmed Bey (1274). *Münşeatü's-Selâtin-I*. İstanbul.
- Kök, A. (2022). *Büyük Selçuklu Sonrası Anadolu, İran, Irak ve Kafkasya Sahası Türk Devletlerinde Devlet Yazışma Kültürü, Dili ve Üslubu, Belgeler ve Açıklamalı Dizinler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Macit, M. (2017). *Hatâyî Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Olgun, İ. (1972). Farsça ve Türkçe Atasözleri ve Deyimler Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 20, 153-172.
- Özkan, F. ve Şadiyeva, G. (2003). Somatik Deyimler. *Bilig*, 24, 135-157.
- Sertkaya, O. F. (2011). Azerbaycan Şairlerinin Çağatayca Şiirleri (3): Nimetullah Kışverî'nin Doğu (Çağatay) Türkçesi ve Batı (Osmanlı) Türkçesi ile Nazireleri. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 0 (41), 67-90.
- Sinan, A. T. (2008). Deyim Kavramı Üzerine Notlar-I. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (2), 91-98
- Sümer, F. (1999). *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ulusoy, A. (1999). Şah İsmail Hataî'nin Şiirlerindeki Atasözü ve Deyimler Üzerine. *Journal of Azerbaijan Studies*, 2 (1), 98-107.
- Yalçın, S. K. (2012). Elazığ Ağzında Görülen Deyimler Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1 (3), 136-157.

Yılmaz, N. (2007). Fuzûlî'nin Türkçe Divanı'ndaki "Başına Çizginmek" Tabirinin Türk Kültüründeki Anlamı. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2 (4), 1095-1104.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

☒ Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.